

Een nieuwe kijk op een oeroud verhaal

Willem K. Kraak

In verband met de vogelnaam Geitenmelker als gangbare naam voor de Nachtzwaluw wordt gewoonlijk verwezen naar de Romein Plinius (23–79 na Chr.) en naar de vier eeuwen eerder levende geleerde filosoof/bioloog Aristoteles (384–322 voor Chr.), een Griek.

Gedurende de Middeleeuwen werd voor de biologie – helaas – juist Plinius bestudeerd. Men las in West-Europa nog geen Grieks en de biologische geschriften van Aristoteles werden pas betrekkelijk laat in Latijnse vertaling bekend.

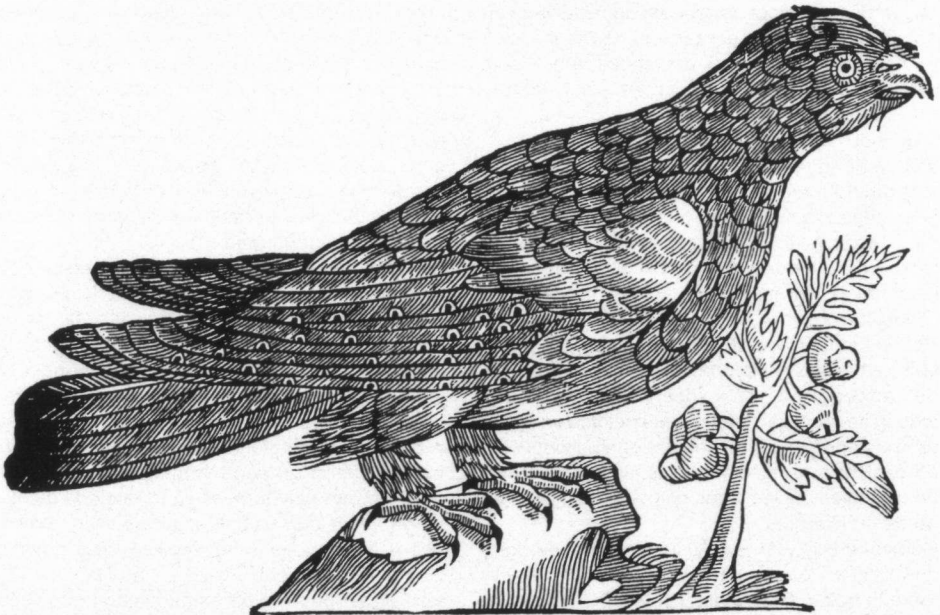
William Turner

In de zestiende eeuw was dat anders. William Turner (circa 1500–1568) kende de Griekse vogelnaam 'aigothêlas' en de Latijnse vertaling van dat woord 'caprimulgus' = 'geit-melker'. Hij kende geen vogelnaam in het Engels die hiermee in overeenstemming was. Hij wist dus niet welke vogel Aristoteles had bedoeld, evenmin kon hij de vogel determineren aan de hand van Plinius' tekst, maar hij was bezeten van de gedachte dat men buiten Engeland moest zijn, liefst in Zuid-Europa, om de vogel te ontdekken. Zo correspondeerde hij met een jongere tijdgenoot, Konrad Gessner (1516–1565). En hij ging zelfs op reis naar Zwitserland (want Aristoteles sprak over een vogel levend in het gebergte) niet om geleerden te raadplegen, maar om bij herders en landlieden te informeren of zij een vogel kenden die aan de uiers van geiten zoog.

Turner schrijft uiteraard in het Latijn. Ik zal hem citeren in de vertaling in het Engels van A. H. Evans.

'When I was in Switzerland I saw an aged man, who fed his goats upon the mountains, which I had gone up intent on search of plants: I asked him whether he knew a bird of the size of a Merula, blind in the day-time, keen of sight at night, which in the dark is wont to suck goats' udders, so that afterwards the animals go blind. Now he replied that he himself had seen many in the

Swiss mountains fourteen years before, that he had suffered many losses from those very birds; so that he had once had six she-goats blinded by Caprimulgi, but that all now had flown away from Switzerland to Lower Germany, where nowadays they did not only steal the milk of she-goats, making them go blind, but killed the sheep besides. And, on my asking the bird's name, he said that

Fantasie-afbeelding van de Nachtzwaluw: duidelijk niet naar de natuur getekend, want men wist niet welke vogel in het Latijn door het woord *Caprimulgus* = 'Geitenmelker' werd aangeduid.

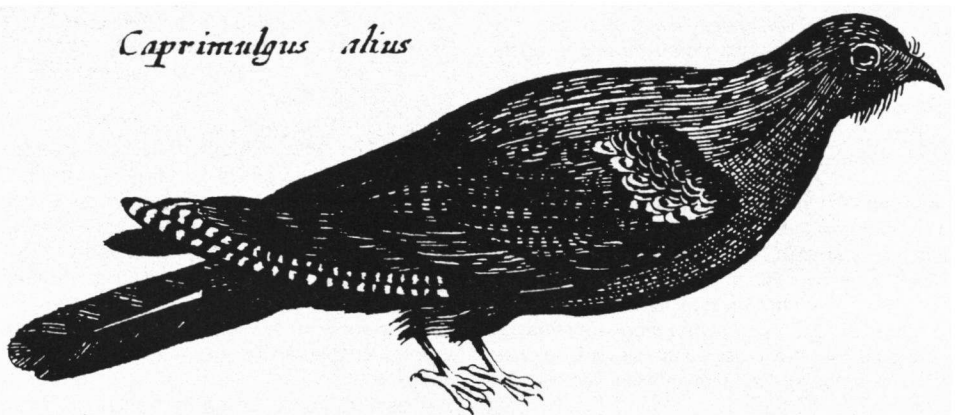
Uit Gessner 1669: illustratie overgenomen uit het oorspronkelijke boek uit 1555.

Het landvolk zal de Nachtzwaluw (geluid en gedrag) wel gekend hebben, maar de geleerden wisten niet dat ze deze vogel moesten afbeelden.

Uit Aristoteles en Plinius leidde men af dat de vogel ongeveer de grootte van een Koekoek moest hebben en dus liet men de illustrator een Koekoek als voorbeeld nemen en liet men hem verder de vrije hand om details in te vullen.

Uit Johnston 1660: twee maal de 'Geitenmelker': tekening hierboven overgenomen uit Gessner en onder een eigentijdse fantasie ('*Caprimulgus alius*' = een andere Geitenmelker).

it was called the Paphus, otherwise the Priest'. Terecht, overigens, twijfelt Turner aan de geloofwaardigheid van het verhaal van deze man. Turner vervolgt:

'But possibly that aged man was jesting with me. Yet whether he was jesting, or spoke gravely, still I have no other German name than what he gave to me for Caprimulgus. If there be any then who have in readiness a better or a fitter name than this, let them produce it'.

Het was een dwaalspoor. Dat blijkt ook uit het vervolg in een brief van Turner aan Gessner, waarin hij vertelt dat hij meent een Geitenmelker te hebben gezien: *'So weit schreibt Turnerus in seinem Vögel-Buch. Er hat aber nachmahls an D. Gessner geschrieben/ er hab dieser Vögel einem nicht weit von Bonn/ so am Rhein über*

Cölln gelegen/ gesehen/ welchen sie einen Nacht-Raben nennen'.

Konrad Gessner

Gessner verschilt van mening met Turner over deze nachtraaf. Dat is volgens hem een uit: *'Dess Vogels Figur aber (so zu Strassburg Nacht-Rab genennet wird) wollen wir hernach in der Schleyer-Eul setzen. Dann D. Gessner hält diesen nicht für einem Caprimulgum, zumahl dieweil dieser bey den Wassern und im Rohr wohnen soll/ da er dann zu Nacht grausamer-weiss schreyet'.*

Gessner knoopt hier een verhaal aan vast dat uit Griekenland, speciaal uit Kreta, afkomstig heet te zijn. Deze oncontroleerbare pseudogeleerdheid zonder bewijsstukken en met alleen maar

vage aanduidingen maakt de zaak wél erg ingewikkeld. *'Dieser Vogel fliegt auch in der Insel Creta umbher in den Städten/ und schreyet gar scheusslich. Er siehet dess Tags nichts/ so wenig als der Kautz und Nacht-Eul. Er ist an der Grösse und Farbe fast dem Guckguck gleich/ und nistet in den hohen Türmen und Kirchen: In Creta aber in den Felsen die am Meer liegen/ da er dann die Geissen mit dem Saugen/ so er zu Nacht pflegt zu thun/ beleidigt: dann sie werden daselbst zu Nacht nicht in die Ställe gethan.'*

John Johnston

In de zeventiende eeuw wordt het verhaal over de Geitenmelker een dwaze en ijdele vertoning van geleerdheid, speciaal bij John Johnston (= Jonstonus), 1603–1675. Zijn serie van zeven boeken over vogels – uiteraard in het Latijn geschreven – werd destijds in vele talen vertaald en vond, ondanks de geringe kwaliteit van het werk (of juist daardoor) een groot lezerspubliek. Johnston ontleent alles aan voorgangers, zeer veel in ieder geval aan Ulisse Aldrovandi (1527–1605) uit Bologna. Zo kan men lezen over de Geitenmelker in de Nederlandse uitgave van zijn *Historia Naturalis* ('Historie van de Nature'): *'De Geitenmelker hoewel hy in gedaante veel van de andere verscheelt, wordt nochtans ten ansien van sijn gesicht, onder de nacht-vogels gerekent. By Grieken word hy Aigoteles genoemd, om dat hy de Geyten suigt. Hy is in grootte weinigh meer als een Merl, kleinder als een Koekoek, oft so als Plinius seid van ansien als een groote Merl, welkers beeltenis Aldrovandus vertoont, was den Koekoek soo gelijk, dat ten waar d'ongewone klein- en korthed van de voeten en schenkels, met een verscheiden bouwigh daar tegen stont, hy den selve te zijn soude geloof werdten. Hy had het hooft met een langh en platten top, de ogen groot, de straal en oogappel heel swart, die Gesnerus vertoont, had den bek krom, en de schenkels met vederen gedeckt.*

Hy leeft in de Bergen omtrent de Zee, voorname-lijk in Creta, om de nabijheid van de stallen daar de Geyten ingesloten werden.'

(Dit laatste afwijkend van het verhaal bij Gessner!).

Ononderbroken traditie?

Voor mij is het probleem interessant of het geloof in het bestaan van een vogel-geitenmelker een oeroude en niet-onderbroken traditie heeft. Voorlopig is de oudste bron van het geitenmelkersverhaal een tekst uit de biologische geschriften van Aristoteles. Maar het verhaal zelf kan veel ouder zijn.

Berust het op onzorgvuldige waarneming van vogelgedrag, op verkeerde interpretatie van feiten? Kwam het verhaal tot stand doordat men

een relatie schiep tussen gebeurtenissen die niets met elkaar te maken hebben? Wanneer het verhaal er eenmaal is en in leven blijft tot in de late oudheid, speciaal ook bij herders en landslieden, dus juist in kringen waar mondelinge traditie van verhalen overheerst, dan is het te verwachten dat het woord ('Geitenmelker') en het sprookje ook bleven voortbestaan in de Romaanse talen.

Eén ding is zeker: Aristoteles heeft het over *Caprimulgus europaeus*. In Griekenland wordt de naam, die Aristoteles voor deze vogel gebruikt ('*aigothêlas*'), in deze vorm niet gevonden noch bij ornithologen noch bij ongeletterde mensen. Men kent alleen de naam '*gidobyzastra*' (uitgesproken als 'jidhowizástra) (Kanelis & Bauer 1973). Deze volksnaam voor Nachtzwaluw is samengesteld uit twee elementen uit het modern Grieks: 'geit' + 'voedster'. Dus tóch! Het is de officiële naam in de vogellitteratuur. Het sprookje is dus steeds levend gebleven, door de eeuwen heen.

Romeinen en de Romaanse talen

De Romeinen vertaalden het oudgriekse woord 'Geitenmelker'. Dat werd dus '*caprimulgus*'. Zo noemt Plinius de vogel.

Dat woord leeft niet voort in de Romaanse talen, maar het verhaal doet dat wel.

In Italië heet de Nachtzwaluw '*succiacapre*', in Spanje '*chotacabras*'.

Beide woorden bevatten twee elementen: zuigen + geit. Dus zoals ook in het Duitse taalgebied '*Ziegenmelker*' de officiële naam is gebleven.

De Romeinen zijn wel langdurig aanwezig geweest in Engeland. Maar het verhaal over de Geitenmelker hebben zij daar niet verteld.

Dus bleef het Engelse woord Nightjar zonder concurrentie. En William Turner had geen enkel houvast voor het herkennen van de vogel die Aristoteles '*aigothêlas*' en Plinius '*caprimulgus*' noemt.

Wat deed C. Julius Caesar in Gallië?

De Fransen hebben het geitenmelkersverhaal bewaard in de volksnaam *Tête-chèvre*; ze kennen ook – maar dan als officiële naam – het woord *Engoulevent*. Een bijzonder aardige en opmerkelijke vogelnaam, want de betekenis luidt 'windhapper'.

Hierbij past een verhaal van een zekere Bussbeck dat Gessner navertelt: *'Es hatte ein Goldschmidt zu Constantinopel/ welcher mit dem Vogelfang gern umbgiengel/ einsmahls unter andern einem Vogel an der Farbe und Grösse fast wie ein Guckguck gefangen; der zwar keinen grossen Schnabel/ aber so einen weiten Halss hatte/ dass er/ wann man ihn aussdähnete/ schrecklich weit voneinander gienge; also dass man eine grosse Menschen-Faust hinein stossen kunte.'*

Aristoteles (384–322 voor Chr.)

Voor een modern onderzoeker op het gebied van birdlore in oude tijden is Aristoteles een nuttige bron. Van zijn Griekse tekst over de Nachtzwaluw laat ik hier een eigen vertaling volgen. Enkele toevoegingen mijnerzijds zet ik tussen haakjes. Ze zijn alleen bedoeld om mogelijk misverstand te voorkomen.

Historia animalium IX, 30, 618b 2–9 :

'De vogel die 'Geitemelker' heet is (in Griekenland) een bewoner van het gebergte. Wat grootte betreft is hij iets groter dan een merel, maar kleiner dan een koekoek. (Het vrouwtje) legt twee eieren, hooguit drie. Van aard is hij traag (of: sloom).

Hij vliegt op de geiten af en zuigt aan de tepel; op grond daarvan heeft hij zijn naam gekregen. Naar men zegt dooft de uier wanneer (de vogel) (deze) uitgezogen heeft en droogt hij op (= wordt 'blind').

(De vogel) heeft overdag verminderd gezichtsvermogen, maar 's nachts ziet hij (scherp)'.

Commentaar: bewoner van het gebergte. Zie de berichten van ornithologen, die in Griekenland werkzaam waren: *'Lindermayer wie Krüper fanden die Eier in den Gebirgen im Juni, nachdem von Mai an der Vogel seinen Aufenthaltsort durch das abendliche Schnurren zu verraten pflegt'*. Aldus O. Reiser, bladzijde 293.

Aantal eieren: het genoemde maximum wordt in moderne litteratuur niet bevestigd.

De uier droogt op: vertaal niet 'de geit wordt blind'. Hierover straks meer.

De Griekse tekst van Aristoteles is nog in de derde eeuw voor Chr. zorgvuldig overgenomen door

de Griek Antigonus van Carystus. Hij vond natuurlijk juist het verhaal over de Geitemelker geschikt voor een door hem gepubliceerde verzameling van Mirabilia.

Ik moet er met nadruk op wijzen dat Antigonus niet schrijft dat de geit blind wordt maar dat de uier 'blind' wordt = opdroogt.

De Grieken begrepen het Grieks van Aristoteles goed, niemand kwam in de verleiding om aan het begrip 'blind worden' de woorden 'de geit' toe te voegen.

Enige eeuwen later publiceerde de Romeinse schrijver Claudius Aelianus (170–235) het zelfde verhaal in navolging van Aristoteles. Hij schrijft voor een groter publiek en dus – in die tijd – in het Grieks. Ondanks zijn gebrek aan biologische scholing en ondanks zijn verlangens om de leukste verhalen over dieren te verzamelen citeert hij Aristoteles zorgvuldig. Hij laat zijn fantasie niet op hol slaan, dus niet de geit wordt blind maar de uier.

Zo is en blijft het verhaal in Griekse versie.

Plinius (23–79 na Chr.)

Deze Romein gaat er prat op dat hij een groot aantal boeken van Grieken en Romeinen gelezen en geëxcerpeerd heeft. Al die wijsheid – van zeer verschillend gehalte – heeft hij verzameld en gepubliceerd in een serie boeken onder de titel Naturalis Historia.

Voor geleerden in de Middeleeuwen was zijn werk een soort encyclopedie. Om te weten waar Plinius zijn wijsheid op het gebied van de biologie vandaan haalt moet men dus teruggaan tot de geschriften van Aristoteles, voor zover deze

Houtsnijwerk van Olafur Magnus (1555). Uilen, vleermuizen (deze werden ook als vogels beschouwd) en Nachtzwaluw (links onder).
Uit: Armstrong 1958.

zijn bewaard. Men mag nooit vertrouwen op een vertaling, zelfs niet op een vertaling uit het Grieks in het Latijn door Plinius.

Al spoedig blijkt dat Plinius een technische term uit het Grieks misverstaan en dus verkeerd heeft vertaald. Het gaat om het woord 'blind', dat pas goed begrepen kan worden wanneer men zich rekenschap geeft van de gehele situatie, waarin het woord als technische term wordt gebruikt. Een bron kan 'blind' worden = opdrogen. Een smalle doorgang kan 'blind' blijken te zijn, dus geblokkeerd, verstopt. Vergelijk in het Engels 'a blind alley'. En een oog kan blind zijn. Zo kennen de oudgriekse medici ook al een 'blinde darm'.

Nu mag de tekst van Plinius over de Nachtzwaluw in vertaling volgen om die te vergelijken met de oorspronkelijke tekst van Aristoteles.

Plinius in *Naturalis Historica* X, 40, § 115 : *'Geitemelkers zien er uit als een wat forsere Merel, ze hebben hun naam (omdat ze) als dieven in de nacht (komen); overdag immers missen ze het gezichtsvermogen (!), Zij komen de stallen van herders binnen, vliegen naar de uiers van de geiten om melk te zuigen. Door die mishandeling dooft de uier en de geiten, die ze zo gemolken hebben, overvalt blindheid'*.

Mondelinge en schriftelijke overlevering

In de klassieke oudheid kan de Nachtzwaluw als broedvogel in het gebergte en als doortrekker elders een bekende vogel zijn geweest. Griekse herders vertelden elkaar krasse staaltjes van de risico's die hun geiten liepen door toedoen van deze vogels; balts, geluid en gedrag waren opvallend genoeg.

In het algemeen was vogelkennis bij de bevolking wel aanwezig. De zeevaarders kenden allerlei zeevogels en hadden de namen ter beschikking. Herders gingen met hun kudden laat in het voorjaar het gebergte in en brachten daar de zomer door. Ook zij kenden de avifauna van hun

dagelijkse omgeving. Maar van hun vogelkennis bestaat geen schriftelijke overlevering. Alles was mondelinge traditie.

Door toeval is een klein deel van deze vogelkennis wel schriftelijk vastgelegd. Zo bewaart het oudste Griekse epos (de Ilias en de Odyssee van Homerus) schitterende beschrijvingen van vogelgedrag.

Later hebben Aristoteles en zijn medewerker Theophrastus het een en ander verzameld en opgetekend over dieren, ook over voortplanting en baltsgedrag van vogels.

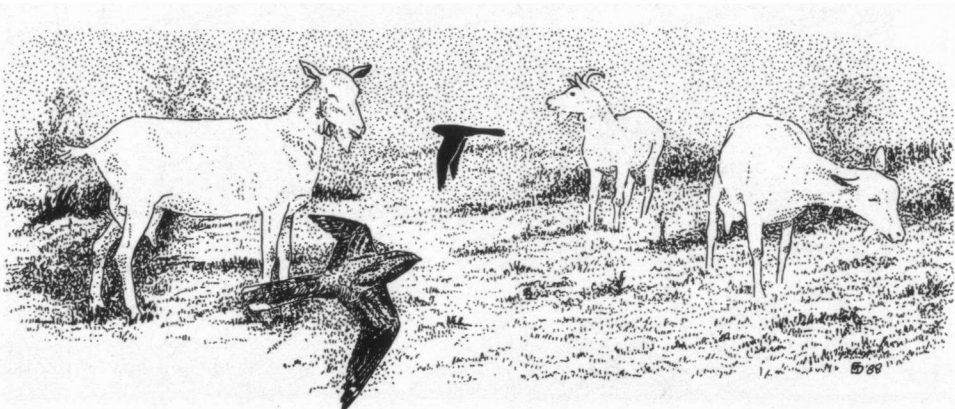
Zo is min of meer toevallig een verhaal over de Nachtzwaluw/Geitemelker bewaard gebleven. En men wist toen over welke vogel men sprak.

In de Middeleeuwen

Over deze lange periode kan ik hier kort zijn; om het eens kras uit te drukken: men las over vogels, maar de lezer wist niet of nauwelijks welke vogel bedoeld werd; er waren in gewone boeken geen of alleen maar slechte plaatjes.

Toch leefden er genoeg mensen die steeds in het veld waren en die, zelfs beroepsmatig, hun vogels kenden en er namen voor wisten. Alles mondelinge traditie!

Pas een geniaal man en fanatiek persoon, die bovendien nog keizer werd, Frederik II van Hohenstaufen (1194–1250), kon alles wat hij uit eigen ervaring over vogels wist (en dat was heel veel) en alles wat hij van veldwaarnemers (valkeniers, jagers en dergelijke) hoorde over vogels op schrift stellen. Zo kwam zijn *'De Arte Venandi cum Avibus'* tot stand. Echt een boek over het leven, dagritme, voedsel en gedrag van allerlei vogels, over vogeltrek en voortplanting. De Nachtzwaluw ontbreekt in het boek. Een verhaal over een vogel die geiten melkt zou Frederik II als biologische nonsens hebben afgewezen. Hij ontmaskert wel het verhaal over de Rotgans die zou groeien uit Eendemossels aan bomen als baarlijke onzin.

Hedendaagse tekening van de Nachtzwaluw of Geitemelker en zijn slachtoffers.

Tekening: Maarten Smit.

En zo tekent de moderne tekenaar de Nachtzwaluw.

Tekening: Ronald Sinoo.

Terugkeer tot de Griekse bronnen

Kort voor 1500 werd in West-Europa en in Italië het klassieke Grieks uit de vergetelheid gehaald. Griekse handschriften waren ter bestudering aanwezig of uit het oosten naar hier gebracht. Voor het eerst werden nu oudgriekse teksten als boek gedrukt. Zo verscheen in de jaren 1495–1498 te Venetië een volledige Aristoteles in druk, dus ook zijn 'De historia animalium' (1497).

William Turner studeerde in Engeland. Hij leerde er ook Grieks. Hij was in theologenkringen een fel hervormer. Hij reisde naar Bologna in Italië om colleges botanie te volgen, hij kwam in Zwitserland en werd goed bevriend met Gessner in Zürich. Verdere reizen brachten hem via Bazel naar Keulen, waar zijn studie over de vogelnamen bij Aristoteles en Plinius in druk verscheen. Wij hebben gezien dat hij er niet in geslaagd is de oudgriekse vogelnaam 'aigothêlas' te identificeren, evenmin als de Latijnse vertaling 'caprimulgus'.

Aigothêlas van oorsprong niet-Grieks?

Het woord ziet er zo goed-Grieks en doorzichtig uit. Dat kan schijn zijn. Juist dat doorzichtige maakt ons argwanend. In het oostelijk mediterrane gebied zijn de Grieken niet de oorspronkelijke bewoners. Er leefde daar een oudere bevolking, die tot hoge culturele bloei was gekomen: de Kretenzische (Minoïsche, red.) beschaving. De taal was zelfs niet verwant aan het Grieks. De

Grieken hebben zich versmolten met de oorspronkelijke bevolking nadat zij hier als overheersers binnengekomen waren. 'Aigothêlas' lijkt mij dan ook niet een vertaling van een voor-Griekse vogelnaam te zijn, maar een vergrieksing van een in klank gelijkwaardig woord, wel een vogelnaam, maar een woord zonder die betekenis die het in het Grieks gekregen heeft.

Zo werd het woord verstaanbaar en gemakkelijk te onthouden. De Grieken hoorden er nu de woorden 'geit' en 'gezoogd worden' in. Het ging evenwel niet om een zoogdier maar om een vogel. Geen nood. Welke vogel? De Nachtzwaluw? De fantasie sloeg gemakkelijk op hol.

Er was een vogel, een verschijning in de schemering, een eigenzinnig geluid en een schrik-aanjagende balts. De herders zagen en hoorden de vogels bij de slaapplaatsen van geiten. Daar is warmte, daar zijn de uitwerpselen van de geiten, die insecten aantrekken, die dus de Nachtzwaluw tot dicht bij de mensen en geiten brengen. Kwam een geit onverwacht droog te staan? De vogel kreeg de schuld, want de naam zegt het al: aigothêlas = Geitenmelker.

Luister naar moderne ornithologen in Griekenland.

O. Reiser III, p. 293:

'Im Olivenwalde des Iliostales bei Athen sah Fiedler viele Nachtschwalben, die sich abends neben den Viehexkrementen auf den Boden setzten, um die anfliegenden Insekten zu fangen'.

■ Dr. W.K. Kraak, Wielewaallaan 38, 1403 BZ Bussum.